

a klasszikus retorikusok fogalomrendszerét. Bizonyítja, hogy a Kr. e. I. században már ismert dolognak számított a szándékolt és mondott jelentés megkülönböztetése, továbbá az előfeltevések vizsgálatának gyökerei is visszavezethetők a *Rhetorica ad Herenniumra*, ahogy a társalgási maximák is levezethetők a klasszikus retorikából. Utóbbi kapcsán számomra csupán az a kérdés, hogy a kiszűrt „társalgási maximák” preskriptív jellege mennyiben gyengíti a grice-i elmélettel való kapcsolatot, illetve a levezetés közvetlenségét.

A könyv során többször megfogalmazódik, hogy a humoros hatású megnyilatkozást tevő szereplő elégtelen pragmatikai kompetenciával rendelkezik. A retorikai fejezetben az is kiderül, hogy az érvelés hiányosságai is kelthetnek humoros hatást. NEMESI arisztotelészi terminológiával ezt a (látszat)enthumémákon és a (látszat)példákon keresztül közelíti meg. Mai szemmel humoros érveléssel találkozunk B. Ferenc szolgabíró részéről (ismét csak Mikszáth gyűjtéséből): „Fazekas Sándor, ámbátor lopott, nem büntethető meg, mert dühös ember, és egy faluban lakik velem.” (259). Az elemzés során fény derül arra a speciális premisszára is, mely szerint végső soron helyénvaló a szolgabíró érvelése. A fejezet második felében aztán Hofi Géza politikai kabaréiból vett idézetek illusztrálják, hogy a római retorikákban rendszerezett figuratív nyelvhasználat elválaszthatatlan az implikaturáktól, és számos lehetőséget kínál a kreatív humorista számára. Félbeszakításból és helyesbítésből eredő implikatura például egy sörnyitás után a következő: „Hát akkor isten-ist... – illetve, szabadság, elvtárs!” (272).

NEMESI ATTILA LÁSZLÓ könyve számos alkalommal bizonyítja, hogy amennyiben a nyelvméleteket egy fogalmi metafora keretében a hidépítéshez hasonlítanánk, akkor a humor vizsgálata minden bizonnyal az átlagosnál jóval nagyobb kihívást jelentő terheléspróbának felelne meg. NEMESI ebben a szellemben kritikailag feldolgozza a humor lehetséges szemantikai, pragmatikai és retorikai megközelítéseit. Azt a lehetőséget sem hagyja ugyanakkor kihasználatlanul, hogy a humor az általános pragmatikai kérdések bemutatásának is látványos és igen élvezetes terepe, ennek megfelelően szellemes stílusban, sokféle példával világít rá az elméletek túláltalánosításaira és vakfoltjaira, fölhívja a figyelmet fő értékeikre és összefüggéseikre, ezekből kiindulva pedig határozott lépéseket tesz egy komplex (retorikai és szemantikai megfontolásokat is érvényesítő) pragmatikai humorelmélet felé. Mindeközben pedig melleleg a nem humoros nyelvhasználat bizonyos alapvető kérdéseire is válaszokat kínál.

PALÁGYI LÁSZLÓ

ELTE Eötvös Loránd Tudományegyetem

Schirm Anita, *Diskurzusjelölök szövegeken innen és túl*

Loisir Könyvkiadó, Budapest, 2021. 288 oldal

A SCHIRM ANITA könyvét megjelentető Loisir Könyvkiadó megalakulása óta jelentős szerepet játszik a tudományos irodalom publikálásában; kiadványainak zömét szemiotikai, illetve nyelvészeti kutatásokhoz kapcsolódó munkák jelentik. SCHIRM ANITA kötete a kiadó Pragmatika sorozatának 6. darabjaként látott napvilágot. A kötet – ha csak magát a fő szöveget tekintjük is – 242 oldal; teljes terjedelme az irodalomjegyzékkel, továbbá

a kérdőívet és az azt kitöltők adatait tartalmazó függelékkal, valamint a tárgy- és névmutatóval együtt pedig megközelíti a háromszáz oldalt.

Rövid Előszavában (9) a szerző szól a könyv létrejöttéről, valamint itt fejezi ki köszönetét mindazoknak, akik az egykori szakdolgozatból az elmúlt évek során komoly tudományos művé fejlődött tanulmányának megírásában, megjelentetésében támogatták.

A kötet fejezetei közül az első (11–14) a Bevezetés címet viseli, s foglalkozik a témakör megjelölésével, a címben olvasható „szövegeken innen és túl” kifejezésnek a magyarázatával, továbbá a felhasznált korpuszoknak, illetve a kötet felépítésének a felvázolásával.

A diskurzusjelölők a szinkronia és a diakronia szemszögéből címet viselő második fejezet (15–31) egy olyan tudományterületet mutat be igen nagy alapossággal, amely alig több mint fél évszázada alakult ki csupán, s amelynek egyes képviselői az általuk kutatott elemek sorát máig is a legkülönbözőbb elnevezések alatt, a megközelítések igen változatos módjaival élve vizsgálják, sőt az egyes diskurzusjelölő egységeknek máig igencsak sokféle szerepet, feladatot tulajdonítanak. A diskurzusjelölők csoportja számos más, hagyományosan régen elfogadott szófaji csoporttal érintkezik, a legközelebbi rokonságban vele a kötőszók, a határozószók, a módosítószók, a mondatszók, illetve a partikulák állnak. Voltaképpen – korban régebben vagy olykor csak a legújabb időkben – éppen a fent említettek köréből váltak ki, magukra véve a diskurzusjelölők szerepét (16). A diskurzusjelölők a kezdetektől nem szófaji, hanem pragmatikai, funkcionális kategóriát jelentenek. Vagyis a beszédet – tkp. a társalgást avagy a diskurzust illetően – ezek nem mondatrészeket és mondatokat kötnek össze, mint kötőszavaink, hanem a diskurzusrészek, az ún. diszkurzusszegmensek között teremtenek kapcsolatot, s így lesznek a szövegkoherencia fontos összetevői, másrészt pedig olyan árnyalatokkal gazdagítják a társalgást, amelyekre a kötőszók sosem képesek (attitűdjelölés, emocionális és expresszív hatások), anélkül azonban, hogy a mondatok propozicionális tartalmát bármennyire befolyásolnák. SCHIRM ANITA példái azonnal érzékelhetővé teszik, mikor esik szó fogalmi jelentésről, hagyományos kötőszói vagy egyéb szerepről s mikor diskurzusjelölői funkcióról. A bemutatás során egymással jól összevethető minimális párokat alkalmaz:

(5a) *A jogsimba be van írva, hogy csak szemüvegben **vagy** kontaktlencsében vezethetek.*

(5b) *Nagy fába vágjuk a fejszét, mert készül egy adatbázis. **Vagy** hát szeretnénk, hogy készüljön egy adatbázis.* (17)

(10a) ***Pontosabban** fogalmazz a dolgozatodban!*

(10b) *Megjöttek a szüleim, **pontosabban** az édesanyám.* (22)

Egyértelmű, hogy míg az 5a és a 10a mondatban a kiemelt szavak eredeti kötőszói, módhatározószói szerepükben állnak, addig az 5b és a 10b a diskurzusjelölő funkciót példázza. Mindkét utóbbi esetben újrafogalmazásról és önjavításról van szó. A szerzőnek a bemutatott példákat követő elemzése vépig igen alaposak, pontosak, jól követhetők.

SCHIRM ANITA a diskurzusjelölők elnevezését illetően a magyar szakirodalomból 29, az angol nyelvűből pedig 42 terminusra utal, és közülük mintegy tucatnyit fel is sorol. A magyar nyelvűeknél maradván, a 18. oldalon a diskurzusjelölőknek a következő elnevezéseivel találkozunk, mindig megnevezve az adott terminust alkalmazó szerzőt, szerzőket is, akiket a jelen ismertetés elhagy: *pragmatikai kötőszók, bevezető szók és kifejezések, metainformációs operátorok, társalgásszervező elemek, konnektorok, árnyaló partikulák, diskurzusjelölők, diskurzuspartikulák.* A szerző ezt követően meggyőzően érvel amellet,

hogy ő maga miért a *diskurzusjelölők* elnevezést használja (20–21). Mindaz, ami a diskurzusjelölők kapcsán mint funkció, illetve legfőbb jellemző szerepel, szintén igen változatos, a bemutatásban közülük tíz jelenik meg kiemelten, a szövegkoherencia elősegítésétől az attitűdjelölésig, illetve az oralitástól a multifunkcionalitáson át az állandó alakig. Később azonban még további funkciókat is megnevez a szerző, mint pl. a textuális vagy az interakciós funkciót (21). Amikor a diskurzusjelölők konkrét bemutatására sor kerül (22), itt az *aha* és az *akár* szavaktól kezdve a *valóban*, *viszont* és *voltaképpen*-ig ötvenhárom szót látunk felsorakoztatva, ám ez korántsem kimerítő felsorolása a kategóriába tartozó elemeknek, hiszen csak a tanulmány példaanyagát végigolvasva nagy számban találkozunk még további, ezt a funkciót betölteni képes szavakkal. Sőt napjainkban mind újabbak is megjelennek. SCHIRM ANITA – szerepükre utalva – érdekes és szemléletes metaforát idéz ZHAO HONGWEITŐL: „A diskurzusjelölőket a diskurzusszegmensek összekötése miatt a *diskurzus ragasztóanyagainak* is nevezik” (24) (kiemelés tőlem, B. I.).

A fejezet következő részében (26–31) a nyelvtörténeti adatok kérdésével foglalkozik, majd arról szól, hogy ezek az elemek a hagyományos magyar nyelvtörténeti, nyelvészeti szakirodalomban nem jelentek meg, lévén az adott elméleti keretekbe egyszerűen nem illettek bele.

A Négy diskurzusjelölő címet viselő harmadik fejezetben a *hát* (33–58), az *-e* (58–84), a *vajon* (85–95) és a *szóval* (96–108) diskurzusjelölőnek a történetével, napjaink nyelvében kialakult státuszával foglalkozik. Az egyes diskurzusjelölőknek a bemutatása egymáshoz hasonló módon, ugyanakkor igen változatos példaanyag segítségével történik. Először minden esetben a történeti forrásoknak az idézésével találkozunk. A *hát* tárgyalásakor egy 1474-ből való adat képviseli az első előfordulást. Majd a *hát* szócskának a korábbi korszakokban használt elnevezéseivel találkozunk: KLEMM ANTAL 1940-ben – voltaképpen helyesen – *beszédtoldó*-nak nevezi, ám még az újabb szótárakba is *toldalékszó*, *tötlelékszó*, *beszédtötlelék* néven kerül be. Itt jegyzem meg, hogy ezek a stigmatizáló elnevezések, kifejezések a huszadik századi német szakirodalomban is feltűnnek: *bloße Flickwörter* (1944, 1969), *farbloße Redefüllsel* (1961) ('puszta toldalékszók', 'színtelen tötlelékszavak': HELBIG 1988: 234). A magyar megítélés semmiképpen nem alakulhatott ki ezektől függetlenül.

Példák sora érzékelteti – először a *hát* esetében – az eredeti szerepét tekintve minden bizonnyal helyhatározós szó fokozatos diskurzusjelölővé válásának folyamatát. A jelentések elemzése során először nyolc szemléletes példa áll előttünk (37–38), majd a tanulmány írója a nyelvtörténeti, nyelvjárási szótárak szóanyagát fogja vállatára, s ezek nyomán mutatja be az elemek jelentésének és szerepének már a régiségben is tapasztalható sokféleségét. A négy diskurzusjelölő vizsgálatát egyformán a nyelvtörténeti adatok idézésével kezdi, de szó esik a gyermekek körében megjelenő ilyen elemekről is. Itt-ott kisebb olvasási nehézséget jelenthetnek a korai magyar nyelvű szövegrészleteket korhű módon idéző sorok, ismét másutt viszont napjaink rövidítésekben, különféle ikonokban bővelkedő internetes bejegyzéseinek olvasása okozhat gondot, de a szövegek figyelmes követése mindenképpen megéri a fáradságot! Napjaink szóhasználatát illetően SCHIRM ANITA ugyancsak változatos forrásokat talál. Egyik közülük a Magyar Nemzeti Szövegtár hatalmas adatbázisa, de a *hát* esetében például a média különféle vitaműsorai is anyagot szolgáltatnak a tanulmányhoz.

Az *-e* kérdőszócska történetét szintén vizsgálja (58–59), majd számos előfordulását elemzi, itt a Huszita Biblia a korai források egyike, korunkat pedig talán nem véletlenül

a Nyelvművelő Kézikönyv képviseli, mivel a nyelvművelők sokat foglalkoztak főként a kis szócska normától eltérő helyre való illesztésének bírálatával (*el-e ment, nem-e tudod, nem-e lehetne-e*). A teljesség igénye nélkül utalok még a bemutatott nyelvjárási alakok és az internetes viták hozzászólásai jelentette forrásanyagokra az idézésére.

Az eredet kérdése talán a *vajon* esetében a legkevésbé tisztázott, hiszen kialakulását illetően négy ige vagy más szófajú szó is felmerült a kutatások során, ám – megfelelő adatok híján – ezek egyike sem lett általánosan elfogadottá. A számos, szintén korai adat bemutatása után a szerző napjaink országgyűlési beszédeiből idéz. A *vajon* kérdőszóval az ellentétes érdekeltségű pártok igencsak alkalmas eszközt találtak a másik fél lejáratására, arculatának rombolására. Azaz az elem a verbális agresszió részévé vált. Ezekben az esetekben a *vajon*-t tartalmazó mondatok nem is kérdésként funkcionálnak, hanem ellentétes értelmű állításokként, mint azt az idézett példák szemléletesen mutatják (93–96).

Az előbbieknél valamivel kisebb gondot jelent a *szóval* etimológiája, ezt kevesebb rejtély övezi, ám évtizedek múlva egyre nehezebb lesz ráismerni, ahogy rövidülése állandósul majd: *szóval* > *szóual* > *szóal* > *szal*. Napjaink példaanyagának egy része ez esetben a Twiterről való, és jól jelzi a fenti változást: „szal igazából nincs értelme, de azért kimondom...” (107).

A diskurzusjelölökhöz kötődő nyelvi babonák címet viseli a negyedik fejezet (109–121). Ezen elemek pellengérré állítása elfogadott nyelvapolói nézet volt, és ez a nyelvi babona igen sokáig (sőt máig) jelen van a nyelvművelésben és iskoláinkban is. Pedig a modern nyelvészeti felfogásban a „helyükre kerültek”, s így elmondható, hogy a kézikönyvekben olvasható megállapítások valójában már nem érvényesek: ezek a zömmel kis szócskák egyáltalán nem felesleges töltelékszavak avagy beszéd-töltelékek. Kortársaink egy része, így a Twitter-bejegyzéseket író réteg hasonlóan vélekedik, és sokszor humorral közeledik az immár nyilván meghaladott nyelvművelői megállapításokhoz. Ilyen, valóban a humort sem nélkülöző mondatok olvashatók a 119–120. oldalakon: „*Nem kezdünk háttal mondatot? Dehogynem! Hátizsákot vettem*”, illetve: „*Hát... hát-tal nem kezdünk mondatot, úgyhogy megfordulok.*”.

A diskurzusjelölökkel kapcsolatos attitűdök mérése címet viseli a negyven oldal terjedelmű ötödik fejezet (123–162). A szerző által készített, 20 kérdést tartalmazó kérdőív egyes kérdéseire adott válaszokat ismerteti, elemzi, mutatja be számos grafikon segítségével. A fejezet elején felállított hipotézis hat pontjából csupán egyetlen nem igazolódott, mivel a kísérletben részt vevők – talán már fáradtságból – de nem igazán foglalkoztak a közölt tartalom esetleges eltéréseinek kérdésével. (A diskurzusjelölőt tartalmazó, illetve nem tartalmazó mondatok között a propozicionális tartalmat illetően nincsen különbség.) A grafikonok szemléletesen ábrázolják, milyen változatos nekik nyilvánított, legtöbbször a nyelvérzék által sugallt tartalmakat érznek a kísérlet alanyai az egyes mondatok diskurzusjelölői mögött. A mondatban szereplő diskurzusjelölő révén – összehasonlítva azt a diskurzusjelölő nélküli mondatdal – a felsorolt beleértett tartalmak száma szinte minden mondat esetében meghaladja a tízet. Egyetlen példával illusztrálva: *Szóval, ha jól gondolom, nem akarsz vezetni* mondatban ezek a következők: bizonytalanság, diskurzusírányítás, elgondolkodás, következtetés, rosszallás, nyomatékosítás, biztos tudás kifejezése, összegzés, véleménykifejtés, értelmezés, beletörődés, magyarázat (146). Ez a példa is kitűnően bizonyítja a diskurzusjelölők már idézett multifunkcionalitását. Ugyanebben a fejezetben van szó a fókuszcsoportos beszélgetések eredményéről, többek között arról, hogy

az oktatás hogyan stigmatizálta, stigmatizálja – ha élnek velük – a tanulók anyanyelv-, illetve anyanyelvjárás-használatát.

A diskurzusjelölők és a szövegtípus kapcsolata című, az egész mű leghosszabb részét képviselő, hetven oldal terjedelmű hatodik fejezet anyaga a 163–235. oldalig tart. Jól megválogatott idézetek, szemléletes grafikonok itt is nagy számban szerepelnek. Majd (a jelen sorokat író, volt középiskolai tanár számára utólag is rendkívül tanulságos) mintegy húsz oldal következik a diskurzusjelölőknek az osztálytermi kommunikációban játszott szerepéről, tanórai előfordulásáról, részben a diákok, részben a tanárok oldaláról vizsgálva meg őket. Jó lenne, ha a pedagógusok a diskurzusjelölőkről több ismerettel rendelkeznének, s amennyire ezek használatát tudatosítani és akarattal irányítani lehet, élnének vele. Főként az *ugye* diskurzusjelölőről szólva olvashatjuk: „A magyarázatokba beékelődő *ugyé*-ra a tanárok nem várnak választ... Használatával a tanár a saját gondolatmenetébe igyekszik bevonni a diákokat, azaz az elem az együttgondolkodást szolgálja, valamint fatikus funkciója van. A nem kérdő formájú *ugye* pedig sokszor jelöl evidenciát a tanórai magyarázatokban...” (177). A fenti mondatok igen-igen elgondolkodtatóak és cselekvésre szólítóak: a tanárképzésben tudatosítani kellene a diskurzusjelölők jelentőségét. (Erről a lehetőségről a diskurzusjelölőkkel erősen érintkező *metainformációs elemek* kapcsán már olvashattunk SIMIGNÉ FENYŐ SAROLTA 2006-ban megjelent tanulmányában.)

A fejezet második felében nyelvi interjúk sorozatából több életkori csoportra lebontva (198–206) elemzi a szerző az előforduló diskurzusjelölőket, megállapítva, hogy közülük a 60–70 évesek használták beszédük során a legtöbbet. Igen komoly munka és nagyon nagy időráfordítás áll ezeknek, valamint a televíziós vitaműsorok diskurzusjelölővizsgálatának a hátterében! Ezután érdekes összevetés következik a konferanziék (60-as évek: *ugyebár*) a humoristák (70-es és 80-as évek: *érted*) és a stand-up comedyk fellépőinek (mai: a *tényleg* és a *szerintem*-től a *ba...meg-ig*) diskurzusjelölő-használatát illetően. Jól megfigyelhető az egyes elemek előfordulása gyakoriságának a változása is a nemzedékek között. A *kérem* a konferanziéknál a 2. helyen állt, míg az utóbbi két csoportban a 9., illetve a 11. helyre került. Az utolsó példasor a telefonos ügyfélszolgálatoknál felvett szövegek vizsgálatán alapult, ezek az ún. félintézményes szövegtípust képviselik, vagyis – bár kötetlen beszélgetéseknek tűnhetnek – sajátos szabályoknak kell megfelelniük.

A hetedik fejezet rövid Összegezéséből (237–242) idézek befejezésül, szintén kiemelve a diskurzusjelölőknek az iskolai életben játszott szerepét, illetve felidézve a kettős mérce problémáját: „[A tanárok] ...másként ítélik meg saját maguk és a diákok beszédét s számos nyelvi ideológiát (pl. mentalizmus, doktizmus, elegantizmus) terjesztenek” (242). (Ezek káros hatását a fókuszcsoportos beszélgetések idézése során érezkelhette az olvasó.)

Tanároknak, tanárjelölteknek s természetesen a nyelvész szakma képviselőinek egyaránt ajánlható művet vesz kezébe, aki fellapozza SCHIRM ANITA munkáját. Nagyon színvonalas és egyúttal olvasmányos, továbbá igen hasznos kötetet ismerhet meg az olvasó. A jelen könyv – részleteit a pedagógusok körében is megismertette – sokat tehet(ne) korunk nyelvi valóságának jobb megértése és a diákság beszédmódjának türelmesebb, s mindenképpen stigmatizálás-mentesebb tanári megítélése érdekében. Egyértelműen ajánlanám beszerzését a nagyobb iskolai könyvtáraknak is, hiszen a témakörben alaplőről van szó.

Nagy tudományos jelentősége a kötetnek a diakrón anyagoknak igen gazdag és változatos felhasználása, mivel a nyelvtörténeti dokumentumok – írásos voltak miatt – sokáig nem kerültek bele a pragmatikai, diskurzusra vonatkozó kutatások körébe (l. erről NAGY KATALINNAK a jelen folyóiratban korábban megjelent írását).

Hivatkozott irodalom

- HELBIG, GERHARD 1988. *Entwicklung der Sprachwissenschaft seit 1970*. Westdeutscher Verlag, Opladen.
- KLEMM ANTAL 1940. *Magyar történeti mondattan*. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest.
- NAGY KATALIN 2005. A pragmatika státusáról. *Magyar Nyelv* 101: 436–448.
- SIMIGNÉ FENYŐ SAROLTA 2006. Metainformációs kutatások. *Publicationes Universitatis Miskolcensis. Sectio Philosophica*. 11/2: 49–53.
- ZHAO, HONGWEI 2014. The textual function of discourse markers under the framework of relevance theory. *Theory and Practice in Language Studies* 4: 2105–2113.

BODNÁR ILDIKÓ
Miskolci Egyetem

KÜLÖNFÉLÉK

Magyar Nemzeti Helynévtár Program*

1. Előzmények. A magyar tudományosság bő két évszázad óta fordít figyelmet a helynevekre. E sajátos szerepű nyelvi elemekhez a tudományos kutatás már a kezdetektől leginkább két – egymástól meglehetősen különböző és eltérő tudományos konzekvenciákkal járó – nézőpontból közelít: egyrészt a kommunikációban betöltött szerepük felől, másrészt pedig a történeti forrásértékük oldaláról.

Tudós eleink a helyneveknek az emberi kommunikációban betöltött nélkülözhetetlen szerepét felismerve úgy vélekedtek, hogy „azok [ti. a helynevek] nélkül a közbeszédben sem lehetünk el” (TELEKI 1821: 18). Ez a gondolat pedig arra ösztönözte a kutatókat, hogy a közsavak mintájára összeszedjék, és szótárakba, névtárakba rendezve közreadják a neveket. De arra is korán ráébredtek a tudomány képviselői, hogy a helynevek kivételes történeti forrásértékkel rendelkeznek, amelyet egész sor tudományterület hasznosíthat. Ezt a felismerést erősíthette a magyarországi írásbeliségnek az a sajátossága, hogy a kezdeti, hosszú évszázadokon át tartó, szinte kizárólagos latin nyelvűség egyöntetűségét csupán az ezekben a szövegekben előforduló, magyarul lejegyzett nevek törték meg.

*A tanulmány a Magyar Tudományos Akadémia által a Nemzeti Programok részeként támogatott kutatási program keretében készült.